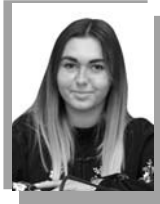

УДК 371.316

Бикович М. Р.,
бакалавр соціальної роботи,
факультет соціально-
економічної освіти
та управління
НПУ імені М. П. Драгоманова
(Україна, м. Київ)

Голубенко Т. О.,
к. пед. н.,
доцент кафедри теорії та
технології соціальної роботи,
факультет соціально-
економічної освіти та управління
НПУ імені М. П. Драгоманова
(Україна, м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КРИЗ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті обґрунтовано актуальність дослідження процесу старіння населення, від якого залежить рівень соціально-економічного розвитку країни, висвітлені соціально-психологічні кризи людей похилого віку, визначені шляхи вдосконалення соціально-психологічної роботи з людьми похилого віку на сучасному етапі розвитку суспільства.

Ключові слова: кризовий стан, похилий вік, старість, старіння населення, процес старіння, соціальна робота, соціальний статус.

В статтє обоснована актуальность изучения процесса старения населения, от которого зависит уровень общественно-экономического

развития государства, рассмотрены некоторые аспекты социальной работы с людьми пожилого возраста, определены пути совершенствования социальной работы с людьми пожилого возраста на современном этапе развития общества.

Ключевые слова: кризисное состояние, преклонный возраст, старость, старение населения, процесс старения, социальная работа, социальный статус.

The article substantiates the relevance of studying the aging process, which determines the level of socio-economic development, highlighted some aspects of social work with elderly people, ways of improving social work with elderly people at the present stage of development.

Keywords: crisis situation, old age, aging, aging process, social work, social status.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сучасному етапі важливою соціально-психологічною проблемою є процес старіння людей, який у значній мірі залежить від рівня економічного розвитку країни.

Україна належить до країн із високим рівнем старіння населення. Щороку частка осіб, які старші працездатного віку, в загальній структурі населення збільшується: кількість людей 65 років і старше, котрі у 1994 році склали 14 %, збільшиться до 2025 року до 21 % [12].

У сучасних умовах соціально-психологічні кризи в людей похилого віку проявляються поступово, починаючи з настанням передпенсійного віку або з виходом на пенсію. Новий соціальний статус людини похилого віку найчастіше кардинально змінює її життя, викликаючи негативні психоемоціональні переживання. Але рівень психологічної кризи залежить від багатьох факторів, зокрема від соціального статусу, професії, характеру праці, ступеня психологічної підготовленості індивіда, цінностей, життєвих орієнтацій і позицій, які склалися впродовж життя.

Тому надзвичайно актуальними є дослідження особливостей соціально-психологічних криз у людей похилого віку і знаходження шляхів продовження довголіття. Адже в середньостатистичної людини 65 років є всі підстави вважати, що вона проживе ще 21 рік, а ті, кому зараз 75 років, можуть розраховувати, в середньому, на 11 років життя.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні та ретельному науковому аналізі й узагальненні особливостей соціально-психологічних криз у людей похилого віку.

Завдання даного дослідження: розглянути актуальність вивчення процесу старіння населення; висвітлити деякі аспекти соціально-психологічних криз у людей похилого віку; визначити шляхи вдосконалення соціально-психологічної підготовленості людей похилого віку до нових умов соціального середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці з різних галузей науки досліджували проблеми людей похилого віку. Історія становлення й розвитку соціальної роботи та соціальної педагогіки висвітлюється в працях І. Липського, Е. Холостової, С. Пальчевського, Л. Бада; соціальну роботу як науку й практичну діяльність описують О. Безпалько, Р. Вайнола, А. Капська, О. Карпенко, Т. Коленіченко, П. Павленко, М. Фірсов, Е. Студенова; соціально-психологічний аспект досліджували Б. Ананьєв, Л. Анциферова, О. Бодальов, К. Вісьневська-Рошковська, Е. Еріксон; соціологічний – Л. Волинська, О. Дудченко, А. Митіль, М. Елютина, В. Франкл, В. Фролькіс; філософського осмислення проблеми соціальних криз набули висвітлення у працях філософів і соціологів А. Бондаренко, Е. Дюркгейма, К. Леві-Стросса, О. Тополь, О. Шаталової та ін.

Проблеми особистісного розвитку в період похилого віку і старості мало вивчені вченими-психологами. Адже психосоціальний розвиток включає в себе розвиток особистості та міжособистісних стосунків. Ці дві сфери взаємопов'язані й охоплюють, з одного боку, зміни “Я-концепції”, емоцій і почуттів, а з другого – формування соціальних навиків і моделей поведінки. Тому досліджувати питання надзвичайно важко як з методологічної, так і з практичної точки зору, особливо, якщо це стосується старіючої людини. Хоча вже сьогодні достеменно відомо, що процес особистісного становлення в період зрілості та похилого віку не припиняється (К. Юнг, Е. Еріксон, Б. Ананьєв, К. Вісьневська-Рошковська та ін. вчені). Проте, фактори, які сприяють цьому, мало вивчені і потребують ретельного наукового аналізу та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення більш сприятливих умов для людей похилого віку як одна з основних цілей стійкого соціального розвитку, а також прояв особливої уваги до їхніх турбот і потреб як одне із зобов'язань держав і урядів підтверджені заключними документами Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, 6–12 березня 1995 р.). Зокрема, підкреслюється необхідність інформування людей похилого віку про їхні права, в тому числі шляхом надання безкоштовної юридичної допомоги, надання фізичного доступу до всіх основних соціальних послуг.

Логічну завершеність розуміння проблеми старіння надає встановлення щорічного Міжнародного дня літніх людей (1 жовтня) [1, с. 40–41].

Дана вікова категорія населення характеризується тим, що потребує вирішення специфічних завдань і вибору напрямів роботи з ними.

Основними напрямками соціально-психологічної роботи з людьми похилого віку є: виявлення осіб, які потребують соціального піклування вдома й у спеціальних установах; створення умов для прояву активності людей похилого віку в мікросоціумі й задоволення їхніх інтересів; роз'яснювальна робота серед близьких і рідних людей похилого віку.

Для даної вікової категорії вирішуються такі завдання: природно-культурні (збереження життєвої активності здорового способу життя); соціально-культурні (збереження й переорієнтація соціальної активності та пізнавальних інтересів); соціально-психологічні (прояв почуття задоволення прожитим життям, почуття виконаного обов'язку).

Фахівець соціальної сфери повинен бути ознайомлений із біосоціальною сутністю старіння та старості, зі старінням населення як демографічним процесом з усіма його соціальними наслідками, зі своєрідністю соціальних, психологічних і медичних проблем літнього віку; з особливостями самотності, адаптації до старості; з використанням залишкових фізичних та інтелектуальних здібностей старих людей.

У такому віці відбувається загальне зниження психічної активності, наприклад, зменшення уваги, труднощі у зосередженості. Знижується загальна інтелектуальна діяльність, але вербальні навички залишаються на високих показниках, на відміну від кмітливості.

За сукупністю низки характеристик (рівень активності, ставлення до оточуючого світу і себе, задоволеність своїм життям) розрізняють два основних особистісних типи людей похилого віку:

- люди похилого віку I типу стійко переживають вихід на пенсію, здатні переключатися на нові заняття, цікаві справи, встановлюють нові дружні зв'язки, здатні контролювати себе та своє оточення;
- все це веде до переживання ними почуття задоволеності життям і навіть збільшує її тривалість;
- люди похилого віку II типу – пасивно ставляться до життя, відчують відчуження з боку оточуючих, звужується коло інтересів, зниження втрата поваги до себе, відчуття непотрібності та особистісної неадекватності.

Е. Еріксон вважає, що одне з основних завдань старості – це досягнення цілісності, усвідомлення та прийняття прожитого життя, як

внутрішньо необхідного та єдино можливого: цілісність ґрунтується на розумінні того, що життя відбулося і в ньому вже нічого не можна змінити; мудрість полягає у прийнятті власного життя цілком, зі всіма його злетами та падіннями, у відсутності гіркоти з приводу неправильно прожитого життя і неможливості почати все спочатку [11, с. 26].

Постає питання щодо основних проявів кризового стану в людей похилого віку. По-перше, у даної категорії населення виникає думка, що життя закінчилося, спостерігається неприйняття самої старості. По-друге, зниження настрою людини похилого віку, особливо коли вона, працюючи, була центром уваги, вирішуючи дуже складні питання у професійній діяльності. По-третє, прояви старіння розглядаються як симптоми хвороби, які, на думку людей похилого віку, треба лікувати і вони починають боротьбу зі старінням, яке стає їх основним заняттям.

Зокрема Дж. Пек виділяє підкризи даного періоду: перша підкриза – це переоцінка свого “Я” після виходу на пенсію та втрати соціальної ролі у своєму новому житті; друга підкриза проявляється у погіршенні стану здоров’я; третя підкриза вимушує людину похилого віку роздумувати про власний відхід із цього життя [11, с. 43–44].

Як підкреслює О. Холостова щодо фізичного самопочуття людей похилого віку, то у віці 50–65 років 40,2 % осіб виявляють 4–5 хвороб, а у віці 75 років і старше 65,9 % осіб мають більше 5 хвороб [11].

Привертає увагу і психічний стан здоров’я людини похилого віку враховуючи її особистісне ставлення до самої старості та знання про процес старіння. Кожна людина похилого віку проживає дуже непросте життя, зазнаючи і стреси, і страждання.

Слід враховувати, що в процесі старіння під впливом нового соціального середовища у людини похилого віку деформується і її характер. До речі, коли людина працює, то вона зберігає риси свого характеру, які сформувалися під впливом сім’ї, оточуючих. Але в процесі старіння відбувається деформація певних рис характеру, зокрема прояви вразливості, істеричності, замкнутості, тривожності, регрес розумових здібностей.

Що стосується соціального функціонування людини похилого віку, то привертають увагу скарги на самотність, відірваність від звичного оточення та небажання заводити нові знайомства або відсутність дітей, онуків, родичів.

Розгляд соціально-психологічних криз із людьми похилого віку доцільно починати з категорії віку й аналізу періодизації дорослості, що допоможе нам у визначенні термінології та вікових критеріїв старості.

Вік людини, за Б. Блонським і Л. Виготським, – це етап розвитку людини, який характеризується специфічними для нього закономірностями формування організму й особистості [4]. Це період, який починається від народження людини до того чи іншого моменту її життя. Розрізняють біологічний вік, що визначається станом обміну речовин і функцій організму, а також відповідністю цих процесів віковим нормам людської популяції; і календарний вік, що вимірюється часом, який пройшов від моменту народження. Будучи еталоном біологічного дозрівання організму, вік разом з тим є конкретним результатом і стадією соціально-психологічного розвитку особистості визначаючи тим самим умови життя, навчання і виховання.

Аналізуючи основні періодизації дорослості, які розроблені вченими (Б. Ананьєв, Д. Бромлей, Дж. Біррен та ін.), ми виявили, що єдиних критеріїв для періодизації немає, немає серйозних емпіричних основ для тієї чи іншої періодизації, що зайвий раз свідчить про слабку розробленість проблеми вікової мінливості психічного розвитку в період дорослості.

Так, верхня межа зрілості та початку старості в різних періодизаціях варіює у широкому діапазоні: від 55 років (В. Бунак, В. Гінзбург, Д. Бромлей, Д. Векслер), 60 років (Г. Грімм і інші демографи) до 75 років (Д. Біррен).

Показовим є те, що всі вікові періоди в межах зрілості округлюються і вимірюються 15–25 роками кожен. Не визначеними є не тільки межі кризових періодів, але і їх кількість.

Зокрема, Б. Ананьєв у віковій періодизації життєвого циклу людини виділяє: похилий вік (чоловіки 61–75 років; жінки 55–75 років); старість (75–90 років); довгожителі (від 90 років) [1].

У геронтології Дж. Бромлея все життя людини поділено на 5 циклів. Він визначає такі вікові періоди (що стосуються похилого віку): 4 цикл – пенсійний вік (55–65 років); 5 цикл – віддалення від справ (65–70 років); старість (70 років і більше); хвороблива старість; смерть [2].

Демограф Б. Урланіс в основу класифікації поклав участь індивідів у суспільно корисній праці. Він виділяє три періоди в онтогенетичному розвитку людини. Зокрема, у третьому, післяробочому, періоді він виокремлює: людей похилого віку (55–64 роки); старих людей (65–74 роки); дуже старих (75–85 років); престарілих (85 років і більше) [9].

Фахівці соціальної сфери пропонують таку класифікацію періоду старості: люди похилого віку (64–74 роки); старечий вік (75–90 років); довгожителі (від 90 років) [9, с. 150].

Порівняльний аналіз вікових меж похилого віку за періодизаціями дозволяє стверджувати, що більшість учених дотримується думки,

що похилий вік триває приблизно 10–15 років і знаходиться у межах від 60 до 75 років. Нижня межа похилого віку варіює від 55 років (Б. Урланіс, Б. Ананьєв), 60 років (Д. Бромлей) і 75 років (Д. Біррен). Верхня межа похилого віку (початку старості), на думку багатьох вчених, припадає на 70–75 років.

Згідно з рекомендаціями ООН (1980 р.), особи 60 років і старші розглядаються як люди похилого віку. За даними ВООЗ, віковими межами ранньої старості є 60–74 роки.

Слід зазначити, що такі різні погляди на періодизацію дорослості і старості зокрема, зумовлені рядом причин. Так, більшість періодизацій складалось у різні історичні періоди, і їх авторами є вчені різних країн. А в кожній культурі, у кожний історичний період формувалося своє розуміння критеріїв старості, яке з плином часу змінювалося. При цьому над проблемою періодизації працювали у контексті різних наук (антропології, педагогіки, психології, демографії), тому в основу періодизацій закладались різні критерії звідси і такий широкий діапазон вікових меж. Це ще раз підкреслює необхідність розробки проблем геронтології та геронтопсихології зокрема.

Ми притримуємося поглядів Б. Ананьєва щодо періодизації похилого віку і старості та будемо використовувати термін “людина похилого віку” для означення вікового періоду в межах від 55 років (жінки) і 61 (чоловіки) до 75 років. Похилий вік ми розглядаємо як стадію переходу від зрілості до старості.

Питання періодизації похилого віку тісно пов’язані з проблемою визначення категорії віку, загальної теорії старіння. Загалом, зміст теорій старіння складають питання про причини і закономірності цього процесу, пошуки пояснення тих проявів, які спостерігаються в цьому періоді, і можливості їх прогнозування. При цьому виходять з біологічних, медичних, психологічних і соціальних положень. Багатоплановість процесу старіння не дозволила до сьогодні створити єдину, загальну теорію, яка була б здатна науково обґрунтовано представити всі аспекти цього процесу в усьому його об’ємі. Кожна спроба пояснення у кращому випадку наближає нас до часткового розуміння окремих аспектів і феноменів.

Біологічні теорії висувають на перший план сомато-медичні аспекти старіння. Вони аналізують вікові зміни на рівні генетично запрограмованого старіння окремих клітин, які належать окремим органам. Вони не надають серйозного значення постійній взаємодії генетичного потенціалу з факторами навколишнього середовища. У різній мірі надається значення дисфункції регулюючих систем поза окремими органами у процесі старіння. Деталі цих односторонніх теорій,

які побудовані на природознавчій основі, та їх критика складають предмет загальної геронтології.

Психологічні теорії старіння направлені не стільки на біологічні процеси, що пояснюють причини, скільки на обґрунтування цих причин. Вони обґрунтовують психологічні аспекти старіння, зміни у поведінці і переживаннях та їх зв'язок із сомато-психо-соціальними факторами, з якими пов'язана особливо хвора людина похилого віку. Усім їм, у більшій чи меншій мірі властиві претензії на лікування та увагу до себе. Людей похилого віку слід розуміти, вони повинні одержувати адекватну допомогу, виникнення й осмислення їх скарг потребують більш ефективної профілактики.

Дефіцитарна модель розуміє старіння як процес втрати та розпаду емоційних і інтелектуальних здібностей. Стару людину характеризують втрата активності, зниження реакції на звертання до неї, їй важко пристосовуватися до нових умов. Негативний старечий стереотип, який витікає з цієї теорії не може бути визнаний науково підтвердженим. У сучасному суспільстві і досі поширена певна установка щодо до старих людей. Старіння ідентифікується зі зниженням активності, обмеженням соціальної компетенції та потребою у допомозі. Людині, яка старіє, присвоюється образ зайвого члена суспільства [9].

Виходячи з періодизації похилого віку, потрібно також розрізнити поняття “старіння” і “старість”. Старіння – це руйнівний процес, що протікає в результаті наростаючої з віком дії зовнішніх і внутрішніх факторів, що ушкоджують і призводять до недостатності фізіологічних функцій організму. Старість – заключний період вікового індивідуального розвитку (онтогенезу), що настає закономірно.

Стратегічним завданням соціально-психологічної роботи є подолання синдрому передчасного старіння, що характеризується раннім розвитком вікових змін або більш яскравим їхнім проявом у той чи інший віковий період. Стратегія соціальної роботи, яка враховує процеси соціально-демографічного старіння населення, заперечує думку про те, що старі люди нібито є тягарем суспільства.

Ця думка коректна, принаймні, через дві основні причини. Перша (економічна) полягає в тому, що кожна людина, яка працює, вже у віці 30–35 років повертає суспільству всі засоби, витрачені на її освіту, а протягом наступних 20–30 років професійного життя вона створює “надлишки”, частину яких суспільство повертає у вигляді пенсії й інших соціальних послуг (більше за те, пенсіонери, як правило, не можуть спожити всієї створеної ними раніше частки продукції, оскільки шанс прожити 20 років після виходу на пенсію мають далеко не всі). Друга (морально-гуманістична) полягає в тому, що ставлення

до людей літнього віку, як до людей, “які віджили своє”, людей, “які не мають цінностей”, є варварським, відверто цинічним і жорстоким.

У сучасній науковій літературі можна знайти багато праць, які присвячені психологічній характеристиці людини похилого віку (І. Кон, К. Вісневська-Рошковська, американський геронтопсихолог Форд, Г. Томе та ін.), хоча всі вони розглядають дане питання з різних точок зору. Значно менше досліджень присвячено особистісному і професійному становленню у період похилого віку і старості. Дана проблема ще мало розроблена. Вчені більше уваги звертають на дослідження основних аспектів становлення особистості в дитячому віці, окремі дослідники розглядають цей процес у зрілому віці (галузь психології – акмеологія), а похилий вік і старість незаслужено залишаються поза увагою науковців. Але ж розвиток особистості у старості не припиняється, так само як і продовжує відбуватися особистісне становлення. Ми вважаємо, що дану проблему потрібно розглядати через призму психологічної характеристики людини похилого віку. На кожній віковій стадії особистісний і професійний розвиток мають свої особливості, визначаються своїм змістом і динамікою [9].

Ми вважаємо, що ці характеристики частково можна застосувати і для періоду похилого віку. Ми стоїмо на позиціях, що особистісний розвиток у період похилого віку не припиняється і залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Так, Е. Еріксон вважає, що розвиток особистості проходить протягом всього життя людини. Цей процес регулюється у відповідності з епігенетичним принципом дозрівання, тобто особистість розвивається поступово, і суспільство влаштовано так, що розвиток соціальних можливостей людини приймається позитивно. У своїх працях Е. Еріксон виділив 8 психосоціальних стадій, остання з них (від 65 років і до смерті) позначена як пізня зрілість. Це час, коли людина аналізує своє життя, зважає свої досягнення та невдачі. Майже у всіх культурах цей період знаменує початок старості, коли доводиться пристосовуватися до того, що зменшується фізична сила та погіршується здоров'я, до самотнього життя і до більш скромного матеріального становища, до смерті близьких людей, а також до встановлення відносин з людьми свого віку. У цей час фокус уваги людини переходить від турбот про майбутнє до минулого досвіду.

У працях Е. Авербуха психологічні аспекти старої людини зображені так: “У старих людей понижене самопочуття, самовідчуття, самооцінка, посилюється почуття малоцінності, невпевненості у собі, незадоволеності собою. Настрій, як правило, понижений, переважають різні тривожні побоювання: самотності, ...смерті. Старики

робляться похмурими, роздратованими, мізантропами, песимістами. Здатність радіти знижується, від життя вони нічого хорошого уже не очікують. Інтерес до зовнішнього світу, до нового понижується. Всі ці зміни у взаємодії зі зниженням гостроти сприймання, пам'яті, інтелектуальної діяльності створюють своєрідний образ старої людини і роблять усіх їх до певної міри схожими один на одного" [10, с. 215]. Проте автор зазначає, що подібні зміни не є характерними для всіх старих людей, тим більше для людей похилого віку, і це, звичайно, правильно.

Якість життя тісно пов'язана із загальним добробутом літньої і старої людини й характеризується сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів. Тут галузь соціально-психологічної роботи спрямована на соціальне обслуговування людей похилого віку, на підтримку їхньої життєдіяльності в родині і суспільстві, а також на забезпечення їхніх особистісних проблем.

У людей похилого віку часто настає період самотності. Самотність у старості – поняття далеко неоднозначне і, власне кажучи, має соціальний зміст.

Самотність як соціальний стан, що відбиває психофізичний статус літньої і старої людини, що ускладнює їй можливість зав'язувати та підтримувати старі контакти, обумовлений різними причинами як психічного, так і соціально-економічного характеру.

Самотність як результат відсутності родичів, дітей, опікунів, подружжя, а також окреме проживання від молодих членів родини.

Самотність як самотній спосіб життя: фізичний стан, що активно обирається самою особистістю завдяки своєму характеру й психічному здоров'ю на основі прагнення відмежуватися від оточення, бажання захистити свій спосіб життя, внутрішній світ, незалежність і стабільність від втручання сторонніх, і навіть близьких родичів.

Стратегія соціально-психологічної роботи тут визначається сферою відмінностей факторів ізоляції від самотності. Ізоляція означає об'єктивну відсутність суспільних контактів, самотність же є суб'єктивним психічним станом. Вона пов'язана з кількістю суспільних контактів, значною мірою обумовлена монотонністю й нудьгою існування. Міра самотності залежить від очікування, які є в літньої і старої людини.

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що похилий вік і старість справедливо посідають важливе місце в житті людини. Сьогодні, на думку Г. Крайга, ми знову відкриваємо для себе існування великої частини населення – людей похилого віку. Проблеми, пов'язані з їх життям, особистісним і професійним розвитком постають дуже гостро. Не випадково авторитетні зарубіжні асоціації соціальних

працівників (США та низки інших країн) виділяють головне завдання соціально-психологічної роботи, а саме: встановлення взаємного діалогу між певними людьми і суспільством, спрямованого на поліпшення якості життя громадян своїх держав.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальшої роботи вбачаємо у висвітленні питань соціально-психологічної роботи з людьми похилого віку при вирішенні їх особистісних проблем в процесі адаптації до нових умов соціального середовища.

Література:

1. *Ананьев Б. Г.* Психология и проблемы человекознания : избранные психологические труды / Б. Г. Ананьев . – М. : Воронеж НПО “МОДЭК”, 1996. – 384 с.
2. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 340 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Просвіта, 2004. – 413 с.
4. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в шести томах / Л. С. Выготский ; гл. ред. А. В. Запорожец. – Т. 5. – М. : Педагогика, 1982. – С. 141–143.
5. *Капська А. Й.* Соціальна робота : навч. посібник для вузів / А. Й. Капська. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 325 с.
6. *Крайг Г.* Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с.
7. *Пиняева С. Е.* Личностное и профессиональное развитие в период зрелости / С. Е. Пиняева, Н. В. Андреев // Вопросы психологии. – № 2. – 1998. – С. 3–10.
8. Психиатрия, психосоматика, психотерапия / К. П. Кискер и др. – М. : Алетея, 1999. – 504 с.
9. Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навч. посіб. / наук. ред. та кер. проблем. групи Л. М. Вольнова. – К., 2012. – 275 с.
10. *Толстых А. В.* Возрасты жизни / А. В. Толстых. – М. : Молодая Гвардия, 1988. – 221 с.
11. *Холостова Е. И.* Социальная работа с пожилыми людьми : учебное пособие. / Е. И. Холостова. – 4-е изд. – М. : Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2006. – 348 с.
12. *Чайковська В.* Потреби літніх людей у медико-соціалній допомозі: проблеми, методологія, визначення / В. Чайковська // Соціальна політика і соціальна робота. – № 3 (7). – 1998. – С. 53–61.